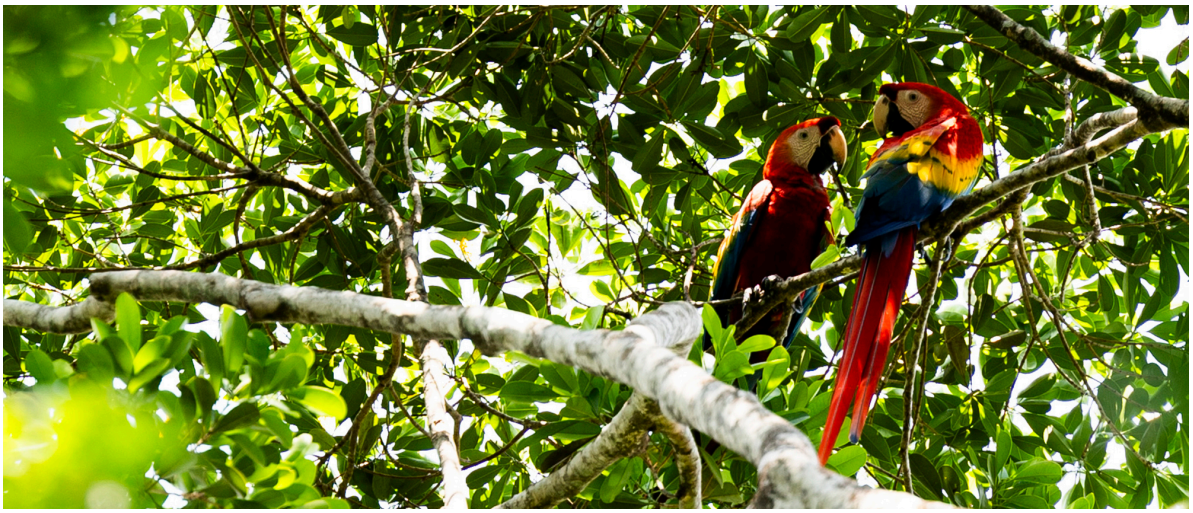
ECONOMIA I SOSTENIBILITAT

Reptes de l'ecoturisme a l'Amazònia brasilera

Susy Rodrigues Simonetti, Pedro Meloni Nassar, Marcelo Derzi Vidal

Guacamais rojos alagrocs al Bosque da Ciência, a Manaus. Fotografia: Adelino Meireles

Reptes de l'ecoturisme a l'Amazònia brasilera

L'activitat turística influeix en la vida de moltes persones en diversos indrets del món. Per a algunes comunitats, és l'única font d'ingressos; per a altres, és una font de recursos que complementa la renda familiar, i és de gran importància per al desenvolupament local i que, si es gestiona adequadament, pot actuar com un motor per a la conservació de la sociobiodiversitat.

Sempre que es debat la sostenibilitat del turisme, hi ha una gran preocupació accentuada per les comunitats locals i la conservació ambienta del medi ambient. S'afirma àmpliament que l'ecoturisme, un dels segments del turisme, pot aportar grans beneficis a les comunitats, i que el seu èxit depèn del grau d'implicació d'aquestes. Aquest segment s'emmarca en la proposta inclusiva del turisme sostenible, que no només té en compte el medi ambient, sinó també la viabilitat econòmica i la justícia social.

L'estat de l'Amazones, a l'extrem nord del Brasil, ofereix als seus visitants itineraris d'ecoturisme en àrees naturals protegides i visites a les comunitats riberenques i indígenes, incloent-hi un seguit d'activitats com passejades i banys als rius, observació de la fauna i la flora, rutes a peu i allotjament enmig de la selva, així com productes que impulsen el

turisme, com l'artesania i la cuina tradicional. Tanmateix, també hi ha activitats d'ecoturisme gestionades per les comunitats, i aquest protagonisme local rep la denominació de turisme de base comunitària (TBC), una forma de gestió que es presenta com una alternativa al turisme de masses i que ha estat debatuda com a possibilitat per al desenvolupament de comunitats tradicionals, especialment en àrees protegides, com les unitats de conservació (UC) i les terres indígenes.

Els grups socials existents dins o fora dels límits de les diverses àrees protegides de l'Amazònia estableixen connexions intrínseques i es relacionen amb els recursos naturals d'una manera única en els seus territoris. En aquest sentit, es promou l'ecoturisme, gestionat i liderat per les comunitats locals, com a resposta a la necessitat de crear formes alternatives de desenvolupament que garanteixin que aquests grups (indígenes, riberencs, habitants de planes inundables, quilombolas i altres), considerats poblacions tradicionals, puguin mantenir-se als seus territoris i conservar els recursos naturals que els envolten. No obstant això, hi ha nombrosos reptes i impactes derivats d'activitats que clarament no es poden classificar com a ecoturístiques i que perjudiquen la conservació, les comunitats i la imatge del destí.

En un estat de més d'1,5 milions de km² i amb 4,2 milions d'habitants, travessat per una extensa conca hidrogràfica i situat al bioma amazònic, de gran biodiversitat, els reptes i impactes socioambientals són complexos i amenacen els territoris de nord a sud: mineria il·legal, desforestació, incendis, alteracions climàtiques, entre d'altres. Davant de tants problemes i tenint a favor seu els paisatges naturals, la cultura local i la rica biodiversitat, l'ecoturisme promou la recerca de millors condicions de vida per a aquells que estan implicats en el sector, i en favor de la conservació ambiental. En aquest context, presentem una panoràmica de l'ecoturisme en àrees protegides de l'estat de l'Amazones, a l'Amazònia brasilera, en què descrivim l'activitat i els seus reptes, basant-nos en tres àrees geogràfiques diferents del territori amazònic: el Mosaic d'Àrees Protegides del baix Rio Negro, l'alt i el mitjà Rio Negro, i el mitjà riu Solimoes.

La comunitat indígena Kambeba. Fotografia: Adelino Meireles

1. Ecoturisme: context històric

A partir de la dècada de 1970, les crítiques, les reflexions i els debats sobre la degradació ambiental a conseqüència d'un desenvolupament econòmic depredador van arribar també al turisme, tant en l'àmbit acadèmic com en les diferents organitzacions i territoris. El turisme de masses es va identificar com a agressor dels paisatges i es caracteritza per viatges a destinacions de baix cost, que atrauen grans fluxos de turistes. Aquest tipus de turisme actua com una via d'escapament de la vida atrafegada de les grans ciutats i implica el desplaçament cap a entorns naturals en la recerca de la recuperació física i emocional.

Ja a la dècada del 1980, les visites a les àrees protegides es van incrementar i van començar a popularitzar-se, inicialment amb un caràcter científic, però sense deixar de banda el turisme i el lleure en aquests espais naturals. En aquella mateixa dècada, amb l'enfortiment del debat sobre el desenvolupament sostenible, van apareixent les primeres referències al que es va denominar turisme ecològic. Es va atribuir al mexicà Hector Ceballos-Lascuráin la creació del terme l'any 1981, tot i que alguns especialistes sostenen que el concepte ja s'havia creat en el treball pioner de Miller, el 1978, als parcs nacionals de l'Amèrica Llatina. Aquest treball ja incloïa les dues dimensions de la definició [1]el viatge a entorns naturals no destruïts i, principalment, amb l'objectiu d'experimentar —o, més ben dit, de viure— el medi natural. [2]

És important destacar que hi ha elements fonamentals en l'ecoturisme, tal com es va començar a definir a partir de 1983, com ara: el viatge restringit a àrees naturals relativament intactes o poc contaminades, amb la finalitat de contemplar i apreciar el medi, la fauna local i les manifestacions culturals.[3] Els seus practicants tenen l'oportunitat d'interactuar amb la natura d'una manera que no seria possible en l'entorn urbà; és a dir,

també comporta una gran responsabilitat humana.

Al Brasil, els primers estudis sobre ecoturisme es van iniciar a la dècada del 1980 [4] A la dècada següent, l'Amazones va ser reconegut pel Ministeri de Medi Ambient (MMA), per la iniciativa privada i pel govern estatal com un estat referència per a l'activitat d'ecoturisme. A inicis dels anys 2000, el MMA va posar en marxa el Programa per al Desenvolupament de l'Ecoturisme a l'Amazònia Legal (Proecotur), amb la finalitat de generar oportunitats de negoci vinculades al desenvolupament econòmic i social, respectant el medi ambient. No obstant això, diversos factors com la dimensió territorial, els recursos financers disponibles i la necessitat de conciliar l'ecoturisme amb la conservació ambiental, van comprometre la implementació i la consolidació del programa.

> Es va atribuir al mexicà Hector Ceballos-Lascuráin la creació del terme turisme ecològic al 1981, tot i que alguns especialistes sostenen que el concepte ja s'havia creat en el treball pioner de Miller, el 1978, als parcs nacionals de l'Amèrica Llatina

El govern federal brasiler, a través de publicacions i de les seves agències de governança, defineix l'ecoturisme com un segment de l'activitat turística que, basant-se en l'ús sostenible del patrimoni natural i cultural, fomenta la conservació amb l'objectiu de crear consciència ambiental, tot prioritzant la interpretació ambiental i el benestar de les poblacions.[5]

Amb la voluntat de diferenciar l'ecoturisme d'altres activitats, aquest passa a ser reconegut com una activitat concebuda com una experiència de visita destinada a contribuir al benestar de les poblacions locals i a la conservació ambiental, que genera recursos per als actors implicats i fomenta la sostenibilitat i l'educació mitjançant la interpretació del medi.

2. De la teoria a la pràctica: experiències d'ecoturisme a l'Amazones

És important entendre que, al Brasil, s'utilitza erròniament el terme ecoturisme per designar el turisme de natura amb l'objectiu de promoure iniciatives empresarials que sovint manquen de compromís ètic amb l'activitat, les comunitats implicades i la cultura local. Per consegüent, no es pot parlar d'ecoturisme quan les activitats no es basen en una relació sostenible amb la natura i les comunitats locals, quan no hi ha compromís amb la conservació, l'educació ambiental i el desenvolupament socioeconòmic regional.

Malgrat els factors que limiten el desenvolupament de l'activitat, s'han dut a terme moltes accions, com inversions públiques i privades, amb la finalitat d'impulsar l'ecoturisme a la regió amazònica. En aquest sentit, l'ecoturisme s'ha anat configurant com una alternativa per al desenvolupament dels municipis de l'interior de l'Amazones, i ha guanyat

protagonisme, especialment, a les unitats de conservació (UC) i a les terres indígenes.

- **Ecoturisme al Mosaic d'Àrees Protegides del baix Rio Negro.[6]**

El Mosaic forma part de la Reserva de la Biosfera de l'Amazònia Central i del Corredor Ecològic Central de l'Amazònia, la zona de protecció ambiental contínua més gran del món. Per això, es tracta d'una zona de gran importància per a la conservació, gràcies a la gran diversitat biològica. La bellesa paisatgística i la proximitat de les UC del Mosaic al centre urbà de Manaus contribueixen a un flux intens de visitants. A la regió també hi ha hotels i allotjaments privats, allotjaments familiars, restaurants, botigues d'artesania i diverses activitats d'ecoturisme gestionades per comunitats riberenques i indígenes, que amb la seva riquesa cultural i els seus sabers tradicionals han atret visitants en cerca d'experiències alternatives al turisme convencional i de masses.

A les UC del Mosaic hi ha una gran varietat d'activitats i atraccions que impulsen l'ecoturisme, i la facilitat d'accés, tant per terra com per aigua, atrau un gran nombre de visitants que busquen [7] rutes fluvials i terrestres; observació i interacció amb la fauna silvestre; gastronomia local; pesca esportiva; passejades en canoa tradicional; visites i banys a platges fluvials, cascades, llacs i *igarapés*; [8]visites a les comunitats i allotjament en aquests territoris, i artesania i altres productes de la sociobiodiversitat. Les comunitats més allunyades, tot i disposar també d'atractius rellevants, són menys visitades i reben grups petits que fan viatges més llargs per accedir-hi, i que hi inverteixen més recursos. Aquesta distribució desigual de les visites representa un repte per als gestors de les unitats de conservació del Mosaic i per a les iniciatives locals que tenen l'ecoturisme com una font d'ingressos.

Manaus, 08Un jove de la comunitat indígena Kambeba arriba al poble amb un tucunaré que ha pescat ell mateix. Fotografia: Adelino Meireles

Podem afirmar amb seguretat que, en un univers de més de 200 comunitats existents al Mosaic, que s'identifiquen com a riberenques o indígenes, unes 50 estan involucrades, d'una manera o altra, amb l'ecoturisme. Sigui com a guies o conductors, oferint allotjament, venent productes diversos, o proporcionant serveis d'alimentació i passejades, al llarg de tot l'any aquests grups socials perceben el turisme com una font d'ingressos significativa.

En els darrers anys, un altre repte que s'ha hagut d'afrontar és l'activitat d'interacció amb la fauna silvestre a les àrees protegides de l'MBRN, la demanda creixent de la qual pot comportar impactes negatius sobre la fauna local, [9]Davant d'aquesta realitat, institucions com l'Institut Chico Mendes per a la Conservació de la Biodiversitat (ICMBio) i la Secretaria d'Estat de Medi Ambient (Sema) s'han mobilitzat per actuar conjuntament amb guies i operadors de turisme, molts dels quals resideixen en comunitats properes a les UC, i els han sensibilitzat sobre la necessitat de dur a terme interaccions que tinguin menys impacte sobre la fauna i garantir la continuïtat d'una activitat que també genera ingressos per a les comunitats locals.[10]

- **Ecoturisme a les terres indígenes de l'alt i mitjà Rio Negro**

L'hospitalitat, la diversitat cultural i els paisatges de l'alt i mitjà Rio Negro i els seus afluents caracteritzen i donen autenticitat a l'ecoturisme dut a terme pels pobles indígenes que habiten l'extrem nord de l'Amazones.

La mineria il·legal, la desforestació, les amenaces i pressions diverses sobre les terres indígenes, entre altres activitats depredadores, són algunes de les raons per les quals les comunitats busquen desenvolupar activitats que garanteixin la protecció dels seus territoris i, alhora, permetin generar ingressos a escala local, especialment per als joves. Davant d'aquest escenari, destaquen dues iniciatives: l'expedició a les Serres Guerreres de Tapurucuara, a les terres indígenes del mitjà Rio Negro, i l'Ecoturisme Ianomami al Yaripo [11]—nom indígena del Pico da Neblina—, una regió que se superposa amb el parc nacional homònim.

Ambdues iniciatives disposen d'un pla de visita i itineraris provats i aprovats, tot sota la gestió dels indígenes. Al mitjà Rio Negro, les activitats són impulsades per l'Associació de Comunitats Indígenes i Riberenques del Rio Negro (ACIR); al Yaripo, l'ecoturisme està sota la responsabilitat de l'Associació Yanomami del Riu Cauaburis i Afluents (AYRCA) i de l'Associació de Dones Yanomami Kumirãyõma (AMYK), amb altres socis implicats des de la concepció fins a la creació dels itineraris.

Les activitats ecoturístiques estan vinculades amb les cosmologies, tradicions, cultures, coneixements i pràctiques dels pobles indígenes d'aquests territoris, i inclouen rutes de diferents nivells de dificultat, experiències amb la cuina tradicional, banys de riu, elaboració d'artesania i pernoctacions a les comunitats indígenes. Es tracta d'una immersió amazònica en què la cultura dels diferents pobles indígenes de la regió i la natura exuberant dels territoris estan entrellaçades. Els reptes són nombrosos: des de la logística per arribar a aquestes destinacions, fins als costos elevats i la complexitat de gestionar les iniciatives.

- **Ecoturisme al mitjà Solimoes [12]– Reserva de Desenvolupament Sostenible Mamirauá**

Una de les primeres iniciatives de TBC del país a l'Amazònia és la Pousada Uacari, situada a la Reserva de Desenvolupament Sostenible (RDS) Mamirauá. Creada el 1998, la Pousada és fruit d'una associació entre investigadors, tècnics i consultors de l'Institut Mamirauá amb comunitats riberenques d'aquesta UC.[13]Les activitats ecoturístiques segueixen el patró habitual: rutes a peu, passejades en canoa, observació d'animals salvatges, visites a les comunitats, entre d'altres. No obstant això, una diferència remarcable és que l'RDS Mamirauá és l'àrea protegida més gran del món situada en un entorn de plana inundable, la qual cosa significa que, durant una part de l'any, tot el territori quedi inundat i crea un entorn únic per al visitant. Així i tot, hi ha un altre aspecte fonamental: la participació i la implicació de la comunitat.

> L'ecoturisme ha demostrat ser una eina important per a la conservació en el seu sentit més ampli (protecció territorial, fauna, flora i inclusió de les comunitats) tant quan és promogut per la iniciativa privada com, especialment, quan és impulsat per comunitats tradicionals i pobles indígenes

Les comunitats tenen un paper central en el desenvolupament de la Pousada Uacari, tant en la planificació com en la gestió. En col·laboració amb l'Institut Mamirauá, participen en la presa de decisions, en la planificació de les accions i organitzen les visites i activitats d'oci. Els beneficiaris directes principals són els habitants locals, amb impactes de caràcter econòmic (per exemple, generació d'ingressos), sociocultural (la Pousada com a part de la identitat de les persones a través d'una «comunitat de pràctiques») i ambiental (suport en la protecció del territori).[14]

L'èxit de la Pousada Uacari ha provocat un corrent d'optimisme respecte al turisme al mitjà Solimoes, i altres territoris han començat a veure l'ecoturisme com una alternativa per generar ingressos, protegir els seus recursos i, especialment a les àrees indígenes, com un instrument per recuperar la seva cultura.

A partir de mitjans del 2010, van sorgir noves iniciatives a la mateixa regió, cadascuna amb les seves característiques pròpies. Primer, un grup de comunitats de la selva nacional de Tefé es va organitzar per rebre visitants. Amb un fort enfocament comunitari, sis comunitats van començar a treballar conjuntament i no per competir entre elles. Tot i tenir com a gran repte la dependència del petit mercat de Tefé, el grup mostra una enorme resiliència i capacitat de creixement. Uns anys més tard, una família va crear la Pousada Casa do Caboclo, a la comunitat Boca do Mamirauá, a la RDS Mamirauá. Aquesta iniciativa té un caràcter privat i comunitari: tot i ser una casa d'hostes particular, la integració amb les altres famílies de la comunitat i el benefici col·lectiu són obligatoris. S'estan iniciant i organitzant altres iniciatives, tant en comunitats de la RDS Mamirauá com en altres àrees protegides del mitjà Solimoes.

En síntesi

L'ecoturisme ha demostrat ser una eina important per a la conservació en el seu sentit més ampli (protecció territorial, fauna, flora i inclusió de les comunitats) tant quan és promogut per la iniciativa privada com, especialment, quan és impulsat per comunitats tradicionals i pobles indígenes. No obstant això, cal anar amb compte quan l'ecoturisme es veu com una panacea i, en particular, quan es tracta de desenvolupament comunitari: no es pot considerar l'ecoturisme com la solució als problemes econòmics locals.

Els diversos obstacles que envolten l'ecoturisme a l'Amazònia perjudiquen principalment les comunitats locals, que disposen de menys recursos financers i suport governamental. Per solucionar aquests reptes cal inversió, obertura de mercats i oportunitats perquè les iniciatives es consolidin. Cal fer un pas enrere i mirar primer les condicions de vida de les ciutats, pobles i comunitats que es dediquen al turisme. Seguint els principis del turisme responsable, primer cal crear millors llocs per viure-hi i, després, crear millors llocs per als turistes que els visiten.

1 — Honey, m (1999). *Ecotourism and Sustainable Development: Who Owns Paradise?* Washington DC; Covelo, CA: Island Press.

2 — Wearing, s.; neil, j. (2001). *Ecoturismo: Impactos, Potencialidades e Possibilidades*. 1a ed. Brueri. São Paulo: Manole.
3 — Weaver, d.b. (1998). *Ecotourism in the Less Developed World*. Regne Unit, Estats Units: Cab International.
4 — L'any 1985, l'Institut Brasiler de Turisme (Embratur) va posar en marxa el Projecte de Turisme Ecològic, que encara fa servir el terme original, i el 1987 va crear una comissió tècnica nacional amb l'objectiu d'intentar organitzar aquest segment al país.
5 — Brasil. ministério do turismo (2010). E*coturismo: orientações básicas. Ministério do Turismo,* Secretaria Nacional de Políticas de Turismo, Departamento de Estruturação, Articulação e Ordenamento Turístico, Coordenação Geral de Segmentação. 2. ed. Brasília: Ministério do Turismo. Disponible en línia a: gen.cat/4uuN0Eq.
6 — La Resolució núm. 483, de 14 de desembre de 2010, del Ministeri de Medi Ambient (MMA), va reconèixer el Mosaic del Baix Rio Negro (MBRN), format per onze àrees protegides, tant d'unitats de conservació de protecció integral com d'ús sostenible, que sumen més de vuit milions d'hectàrees d'ecosistemes d'aigües negres en plena selva tropical. Durant els anys següents es van crear altres UC i, actualment, el Consell Deliberatiu, responsable de la gestió de l'MBRN, està pendent de l'actualització de la Resolució per incloure-hi quatre UC més de categories diferents.
7 — simonetti, s. r.; nassar, p. m.; jesus, j. da s. (2022). «O turismo parou: a pandemia e as comunidades do Mosaico do Baixo Rio Negro (AM)». a: brasileiro, i.; bouças, d.; costa, h.; alvares, d (Orgs.). *Turismo, Sustentabilidade e COVID-19: entre incertezas e esperanças.* Brasília: Universidade de Brasília, Laboratório de Estudos em Turismo e Sustentabilidade.
8 — Un *igarapé* és un curs d'aigua amazònic, de primer o tercer ordre, format per un braç llarg d'un riu o canal.
9 — Vidal, m. d.; Santos, p. m. c.; Simonetti, s. r.; Sicilianno, s.(2024). «Wildlife Ecotourism in Protected Areas of the Lower Negro River, Brazilian Amazon: characterization, challenges, and potentials». *Turismo: Visão e Ação*, vol. 26. Disponible en línia
10 — Simonetti, s. r.; Vidal, m. d. (2024). *Ecoturismo, Envolvimento Comunitário e Conservação da Fauna em Áreas Protegidas do Baixo Rio Negro, Amazonas.* Disponible en línia
11 — Rosa, l. m. v.; Simonetti, s. r.; Uehara, l. y.; Oliveira, m. w. de; Figueiredo, e. v.(2025). «Yaripo Ecoturismo Yanomami: Gestão Comunitária e Articulação Interinstitucional na Visitação ao Pico da Neblina (AM), Brasil». *Revista Turismo: Estudos & Práticas (RTEP)*, vol. 14, núm. 1. Dossiê Turismo de Base Comunitária. Disponible en línia
12 — El Rio Negro, especialment a la regió propera a Manaus, és el principal motor de l'ecoturisme a l'Amazones. No obstant això, la pràctica ha anat creixent en altres regions, amb la denominació de turisme de base comunitària (TBC). La Pousada Aldeia dos Lagos, al municipi de Silves, va ser una referència; els indígenes tikuna busquen consolidar-se a l'alt Solimoes; però és al mitjà Solimoes on destaca la difusió i el pionerisme del TBC a l'estat i al Brasil, és a dir, amb les comunitats locals que gestionen les activitats ecoturístiques.

13 — Peralta, n. b. (2002). «Implantação do Programa de Ecoturismo na Reserva de Desenvolvimento Sustentável Mamirauá, Amazonas, Brasil». *OLAM – Ciência e Tecnologia*, vol. 2, núm. 2.
14 — Peralta, n.; Ozorio, r. z.; Nassar, p. m.; Pinto, g. p. (2018). «Community-based tourism in protected areas: a move beyond "paper parks"». a: cunha, a. a.; magro-lindenkamp, t. c.; mccool, s. f. *Tourism and Protected Areas in Brazil: Challenges and Perspectives.* Nova York: Nova Science Publishers.

Susy Rodrigues Simonetti
Susy Rodrigues Simonetti és professora adjunta del Grau en Turisme i del Màster Interdisciplinari en Ciències Humanes (PPGICH) de la Universitat de l'Estat de l'Amazones, i del Màster Professional en Gestió d'Àrees Protegides (MPGAP) de l'Institut Nacional de Recerca de l'Amazònia. També treballa com a assessora per a dues àrees protegides a l'Amazònia i amb poblacions tradicionals i pobles indígenes. Té experiència en investigacions centrades en turisme, ús públic, àrees protegides, turisme comunitari i sostenibilitat.

Pedro Meloni Nassar
Pedro Meloni Nassar va treballar com a guia al Pantanal i viu a l'Amazònia des del 2008, quan va començar a treballar com a guia naturalista a la Pousada Uacari, a l'RDS Mamirauá. És membre del Consell Municipal de Medi Ambient de Tefé i del Consell Assessor de la Selva Nacional de Tefé, on treballa per conservar i millorar la qualitat de vida de les poblacions amazòniques. És un apassionat per la natura i l'observació d'aus.

Marcelo Derzi Vidal
Marcelo Derzi Vidal és graduat en Biologia per la Universitat Federal de l'Amazones. Té un màster en Ecologia per l'Institut Nacional de Recerca de l'Amazònia. Treballa al Centre Nacional de Recerca i Conservació de la Sociobiodiversitat Associada a Pobles i Comunitats Tradicionals, de l'Instituto Chico Mendes per a la Conservació de la Biodiversitat (ICMBio), on desenvolupa projectes de recerca i gestió sobre turisme de fauna salvatge, conflictes entre fauna i poblacions tradicionals.